

200 éve született Széchenyi István

FRIED ISTVÁN

Széchenyi István és a nemzetiségi kérdés

*Hej, ha Isten adta volna,
És betartják jó tanácsod,
Koszorúd ma több fonódna,
S szobrodon még szebb virágok.
A hazát nagy koszorúként
Ölelné át a szívárvány...*

J. JOVANOVIĆ ZMAJ: Széchenyihez
(Csuka Zoltán ford.)

A nemzetiségi küzdelmek hevében is Petőfit, Aranyt, Madáchoth szerbre fordító Zmaj még hazájának tudja Magyarországot, ám olyan hazának véli, amely különböző nyelvű polgárait nem egyenlő mértékkel méri. S hogy mégis, az egymás ellen feszülő indulatok és titkolt-nyílt szándékok ellenére lehetséges (volna) a megértés, a kölcsönös méltányosság, erre a magyar politika változásait élclapjaiban kommentáló, a nemzetiségekkel szűkkeblű kormányzatot epigrammákkal gúnyoló szerb költő, a magyar kultúra terjesztéséért, becses tolmácsolásaiért a *Kisfaludy Társaság* tagjául választott Jovan Jovanović Zmaj a közeli múltból beszédes példát hoz: a Széchenyi Istvánét, akit — s ez a tény is a magyar történelem figyelemre érdemes paradoxonai közé tartozik — egy időben magyar részről a támadások ösztöze ért, viszont erdélyi szász, horvát, szlovák és szerb részről köszönet illetett, elismerés és hála. Lassan-lassan kialakult a magyar irodalomtörténetben és történelemben oly gyakori és ezúttal jó néhány adattal igazolható, alapjában tehát mégsem teljesen jogosulatlanul hangoztatott ellentétpár: a türelmes, a nemzetiségi kérdésben nagyvonalú Széchenyi István és a türelmetlen, a nemzetiségi kérdésben a konfrontációra törekvő és döntést kicsikarni akaró Kossuth Lajos nevével jelzett két lehetőség, mint a magyar politika alternatívája. S bár többkötetnyi anyag gyűlt össze Széchenyi és Kossuth írói és hírlapírói (valójában könyvben, röpiratban is folyó) vitájából, és Széchenyi is Kossuth személyében, s még inkább az általa irányított *Pesti Hírlap*ban látta azt a veszélyes tendenciát, amely a reformpolitikát veszélybe sodorhatja, s így a békésnek, habár zökkenőkkel időnként megzavart fejlődésnek akadályokat állít, első-sorban a végletes tipológiákban gondolkodó kutatás egyszerűsítheti le az 1830-as évektől eltérő utat járó magyar politikai gondolkodások lehetőségeit, választásjánatait egy korántsem spontán módon felvetődő kérdésre. Az a leegyszerűsítés, miszerint Széchenyi előbb gazdasági megerősödést kívánt, s csak utána, megfontoltan, politikai változást, ezzel szemben Kossuthék felnagyít-

ván a „szláv” veszélyt, előbb a magyarság politikai biztonságát akarták kétségen kívülé tenni, s csak aztán a gazdaságit, ismét a tetszetős, de nemigen bizonyítható, antinómiákra szűkítő szemlélet rovására írható. Ismét csak annyit ismerhetünk el, hogy Kossuthék jobban tájékozódtak a megyei közép- és kismemesi magyar világban, ennek következtében a napi taktikai — belső — csatározásokban inkább voltak otthon, míg Széchenyi — már csak kapcsolatainál fogva is — képes volt figyelemmel kísérni azt, ami a szomszédban történik, vagy ami ott készül elő, és gazdasági-kulturális tervei jóval távlatosabbak, nagyobb szabásúak voltak annál, hogysem belső ellenállás nélkül keresztülvihetők lettek volna (ezt jól példázza az ő Nemzeti Színház-terve, amely vereséget szenvedett a gyorsabb, olcsóbb, de éppen ezért kevésbé a jövőre irányzott megoldással szemben). Míg Kossuth nemzetiségi politikája — mint ahogy politikai gondolkodásának rendszere — szerves egésszé fejlődött, és emigrációjára lényegileg alakult át (mindenekelőtt utópisztikusnak bizonyuló Duna-konföderációs elképzeléseiben), addig Széchenyi a romantika hű gyermekeként rapszodikus előadásmódjával nem könnyítette meg az írásaiba belemélyedők dolgát, akik a vármegyei klasszikus retorikától eltérő, és sokkal inkább a német korai romantika „arabeszk”-jeit idéző, a romantikus iróniát mindvégig szem előtt tartó (nem kevésbé áthevített, szenvedélygazdag, magyar költőktől vett idézetektől tarkálló) körmondatokban eltévedtek, és alig-alig fedezték föl a koherens gondolkodást, a tartalmas-átélt mondandót, és belső ellentmondást láttak és fedeztek föl ott, ahol Széchenyi az események színét és visszaját, azaz dialektikáját igyekezett érzékeltetni. Ám ez az oka annak is, hogy Széchenyi „tanítását” aztán a magáénak, minden korra iránymutatónak hitte-hirdette számos politikus, kommentátor, a forradalom tanulságait levonó Kemény Zsigmond elsőnek, szinte egyszerre Szekfű Gyula és Németh László, de Széchenyi nemzetiségi politikája — mások szerint — a Teleki Pálénak lett előzménye és igazolója; majd egyes elemeit kiemelve az összefüggésekből egyfelől a magyar (reformkori) nacionalizmus megindítója, első lelkesítője, másfelől „visszarettenve a maga gyűjtotta tűztől” a türelmes nemzetiségi politikának magános, a magyaroktól meg nem értett harcosa.

A Széchenyi—Kossuth vita tanulságait először Kemény Zsigmond vonta le sokáig elhallgatott röpirataiban. Érdemes az ő tanúságtételét idéznünk (hiszen kortárs, majd hírlapíróként, szerkesztőként politikát csináló vagy csinálni akaró szerző volt). Kossuth nézeteit ekképpen foglalta össze: „A szabadság, mondá ő [ti. Kossuth], akkora olvasztó erővel bír, hogy aki a szabadságot ígéri, a többi népfajok a szabadságért nemzetiségüket fogják odaadni.” Persze, nem Kossuth volt az egyetlen, aki úgy vélte, hogy a polgári jogegyenlőség, a közteherviselés, tehát a demokratikus irányba történő átalakulás oly mérvű szabadságlehetőséget biztosít a nemzetiségüket, azaz nyelvüket veszélyeztetve látó nemzetiségeknek, hogy a szabadság—nemzetiség antinómia majd a magyarok kivívta szabadságban oldódik meg. S hogy már 1848-ban cáfolatot kapott ez az elgondolás, Kemény Zsigmond 1850-ben szükségét látta annak, hogy Széchenyi változatát, mint a nagyobb, de a szerinte nem teljes igazságot vázolja föl. Más kérdés, hogy politikai iskolák és felfogások ütköztek meg korábban, amelyeket Széchenyi sem látott, nem láthatott át a maga sokoldalú viszonyrendszerében. Hiszen Ján Kollár ábrándos, kidolgozatlan „szláv irodalmi kölcsönösség”-e ösztönzőül szolgálhatott egy herderi alapozású, archaikus szláv demokráciát vizionáló szláv (és nem szlovák vagy cseh) közösség megteremtésére, és a végső konzekvenciát, azaz a politikai következtetést le-

vonva az európai status quót megbontó, szlávágcentrikus új Európa ábrándjára. Mindenekelőtt a főleg Herderre, az ő szláv karakterológiájára támaszkodó elképzelés nem rendelkezett par excellence politikai vonásokkal, azokat hozzá kellett rendelni ahhoz, hogy a napi, magyar- vagy németellenes csatározások érve lehessen. Ami majd a horvát illirizmusban megizmosodik, az látszólag ausztro-szláv, de a vezéregyéniség, Ljudevit Gaj orosz kapcsolatai miatt, túlzás nélkül pánszlávnak nevezhető, ám messze nem kidolgozott, hegemónikus törekvés, horvát vezérlésű délszláv egység elképzelés, amely megfelelő ellensúlya lehetne a magyarbarát horvát nemesi köztársaságnak (itt a szónak Rzeczpospolita értelmében), de amely politikai előképét a Napóleon által létrehozott Illíriában tudja fölmutatni. A kérdés időszerűségét a horvát—magyar ellentéteknél pregnánsabban érzékelhetjük, ha a balkáni aspirációkra vetünk egy pillantást, és Széchenynek is a probléma ilyen vetülete tetszett fontosabbnak (erre vissza fogunk térni). A Ján Kollárétól és Ljudevit Gajétól eltérő, nem csak politikailag, hanem kulturális szempontból is korszerűbb tervezet származik Štúrtól, aki viszont hegelianizmusát a Mickiewicz-től átvett messianizmus-gondolattal ötvözte, s így egyszerre rajzolt föl politikai programot és vetített ki a szlávág küldetését hangsúlyozó víziót. A világ-szellem haladása a szabadságban számára nem csupán és nem elsősorban az eddig állammal nem rendelkező szlávág államalakítását célozza (a szlovák nemzeti program még jó darabig a megyék arrondációjára, majd fejlettebb formában az *Okoliéra* irányul, illetőleg a nyelvhasználat kérdésére, bizonyos kulturális autonómiára), hanem a román és germán korszakot követő szláv Európa lehetőségén tőpreng el, amelybe az egyes szláv „törzsek” egyenjogúként lépnek be, tehát a szlovákok nem cseh törzsként, hanem önálló kultúrával, nyelvvel, hagyományokkal rendelkező népként. Az 1843-as szlovák nyelvteremtést ezért fogadják a csehek a magyarok pozícióját erősítő, szeparációra valló gesztusként.

Ebben a kontextusban Széchenyi álláspontját Kemény Zsigmond akképpen körvonalazza, hogy mindenekelőtt az 1842-es akadémiai beszédre, illetve *A Kelet népére* koncentrálni, valamint a Kossuthtal folytatott nézeteltérés főbb pontjait emeli ki. Csakhogy Kemény nem ismerhette azt a háttéranyagot, amely a valóban perdöntő jelentőségű művekben csupán végső megfogalmazását kapta, s kevésbé ismerhette azt az élményanyagot, amely Széchenyi álláspontját nem Kossuth erőteljesebb megnyilatkozásai alkalmából, hanem már az 1830-as esztendő elején megalapozta. Kemény Zsigmond Széchenyi-portréjából idézek előbb egy passzust:

„Széchenyi látván, hogy a közjogi reformokra pillanatok nyíltak, azon kettős kíváncsiságot állítá föl: miként az alkotmány sáncán kívül levőket rendre szükséges a sáncokba bevenni, szükséges józan fokozat szerint a rendi alkotmányból a képviselőre átmenni: de másfelől a magyarosítás körüli izgatásokat pihentetni kell, és ami nyelvünknek diplomatikai polcra még hátra van, azt csak az érdekek szorosabb összésimulása után leendő célszerű intézkedés alá venni; mert, ha nemzetiségünk kérdését mindig közvetlenül toljuk elő, akkor az idegen ajkúak visszahatása consistentiát és oly súlyt nyerend, mely idővel veszélyes rázkódásoknak teheti ki az államot s fajunk buktatására használtathatik fel.”

A másik, idevonatkozó Kemény Zsigmond-idézet a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratából való, s a följebbi gondolatmenetet egészíti ki: „Széchenyi hitte, miként nem erőszakos nyelvterjesztés, de az értelmi

felsőség olvasztó és kibékítő, hódító és megnyugtató ereje által nemzetiségünket oly magas tökélyre lehet emelni, hogy valamint az európai polgárosodást magába átveszi s keleti sajátosságai szerint önállólag reprodukálja; szintűg alkalmassá fog válni közvetítőnek Kelet és Nyugot közt, alkalmassá szellemével Keletre hatva, nagy európai hivatást tölteni be: mert származása és fajrokonsága az előázsiai népekhez közelebbi bejáratot nyit, mint a többi nyugoti nemzeteké, s mert másfelől, nem lévén a szlávoknak a hatalom miatti természetes vetélytársa mint a german elem, erkölcsi befolyása kevesebb feltékenységet, gyűlöletet és ellenállást fejtend a keleti szláv népességeknek ki.”

Kemény jórészt Széchenyi szavaiból állította össze mondandóját, ám ezeket egy jövőendő birodalmi politika lehetőségeihez alkalmazta. Mivel Széchenyi valóban tekintett a Balkán felé, és talán (de egyáltalában nem bizonyosan) tudta vagy sejtette, hogy a Habsburgok magyar történészeketől várták a XVIII. század végén a historiai igazolást, miszerint a Szent István-korona jogot formálhat a Balkánra, és II. József utóbb szerencsétlenné bizonyuló hadjáratai is ennek az elgondolásnak szellemében szerveződtek (a magyar történészek közül aztán a Bécsben működő Johann Christian Engel írta meg Magyarországnak és „melléktartományai”-nak történetét, latinul, vaskos kötetekben az után, hogy a francia forradalom és az azt követő események ad acta tették a hajdani elgondolást, amely a török birodalom gyengülésekor fel-feltámadni látszott). Széchenyi azonban európai kereskedelemben, a magyar áruk olcsóbb szállítási lehetőségeiben, nem pedig birodalmi terjeszkedésben gondolkodott. Az viszont igaz, hogy „politikáját” meghatározta nem csekély helyzetismerete, amely figyelmeztette: a balkáni népek államalakulásait nem lehet számításra kívül hagyni. Már csak azért sem, mert nyelvrokonaik, „testvéreik” Magyarországon élnek, kulturális szervezeteik, folyóirataik, aspirációik révén már egy ideje hírt adtak magukról. Egy félreértést azonban mindenképpen el kell oszlatnunk: Széchenyit Kossuthtól nem pusztán a „modor”, a „taktika” választotta el, mint ezt „taktikai” okból ő maga is sugalmazni látszott, és mint erről a kortársak közül oly sokan nyilatkoztak, nem kizárólag a „szív” és az „ész” vitatkozott egymással. Pedig még Eötvös József is ekképpen kommentálta Széchenyi indulatait Kossuth ellen: „a hírlap ötet ki nem elégítheti, nem mi az elveket illeti (mert hisz a hírlapban nincs egy elv, mely nem volna Szétsényi [!] munkáinak világos következtetése), de csak tonusra nézve.” Eötvös is, mások is a szavakat tekintették, és nem a művek irányát, meg-alapozottságát. S bár Kossuthék törekvéseit hiba volna a pánszlávizmustól való félelemre visszavezetni, ezt tudomásul nem venni éppen olyan hibás vélekedés; továbbá a *Pesti Hírlap* szívvel-lélekkel Zay Károly szerencsétlen uniósterve mellé állt (a protestáns egyházak uniójával elő szerették volna mozditani az evangélikusok gyorsabb magyarosodását, hiszen a református túlsúly a szlovák és német evangélikusoknak az eddigieknél kevesebb mozgásteret hagyott volna), míg Széchenyi megértette a szlovák evangélikus lelkesek tiltakozó mozgalmát, nem csak támogatta, hanem hathatósan segítette is őket, s ezen a révén közvetlen kapcsolatba került vezetőikkel, magával Ján Kollárral is. Mégsem ezek az igen fontos részletek határozzák meg Széchenyi nemzetiségi és szomszéd népi elképzeléseinek lényegét, hanem magyarságtudatának és magyarságképének az európai viszonyokba való beágyazottsága. Kemény Zsigmond éles szemmel látta meg, hogy Széchenyi is bőségesen él a herderi eredetű nép- és nemzetegyeniség fogalmával (ha inkább körülírja is!), és töprengései során két elemet hasznosít: az egyik szerint a

népek-nemzetek „életkorát” az egyes emberének mintájára lehet leírni, a másik szerint a népek-nemzetek egyediségük révén, sajátosságaik lehető kifejezésével igazán értékes tagjai az egésznek, Európának, az emberiségnek. A feladat is ebből következik: „Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban képezve végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni...”

Sokat idézett mondat ez. Ha mélyebben tekintünk bele, akkor mindennek előtt a szakrális nyelvhasználat tetszik ki; ám nem maradhat rejtve a fejlődés- és feladatelv dinamikus volta sem, Széchenyi nem bevégzett tényekről szól, hanem nemesítésről, kiképzésről, nem nemzeti öncélúságról, de nem is a nemzetiről lemondó gesztusról, hanem mértékként szerepel ott az emberiség. Ám ennek csak nemzeti valójában lehet a magyarság méltó tagja: nemzet és emberiség nem a fejlődés kezdő- és végpontja, hanem egy és ugyanazon éremnek két oldala, amelyben nem lehet meg egyik a másik nélkül, s amelyben az egyik feltételezi a másikat. Csakhogy *A Kelet népe* e költői mondata mellé nem szokás a korábban (1835 körül?) fogalmazott *Hunniának* hasonló érzelmi töltésű mondatait idézni. A „vegyünk búcsút indulatosságunktól...” később sokféle változatban tér vissza, itt azonban egy másik, igen fontos megállapításra hívjuk föl a figyelmet:

„Nekik is [ti. a nemzetiségeknek is!] mosolygott a nemzetiség anygala, ők is meg vannak hívva tökéletesedhetésük által az emberiségnek tán egy láncolatját alkotni...”

A szakrális szóhasználat itt is előnkbe tűnhetik, a dinamikusan felfogott nemzetiségelev szintén szóba kerül, s a végcél és feladat kijelölés dialektikája ebben a vonatkozásban is érvényes marad. S ami kiváltképpen jelentősnek tetszik: Széchenyi ezen a helyen nem a magyar nemzeti mozgalom egyes túlbuzgásainak reakciójául tünteti föl a nemzetiségi mozgalmak keletkezését, hanem természetes képződményként, amelyet az újkori eszmék megvalósulni akarása hívott elő. Kossuthtal folytatott vitája során némileg módosít ezen az állásponton: a *Garat* (1842) ilyen típusú kitétele, mint „némi túlbuzgó, de elég mély felfogással nem bírónak viszketege és tapintatlansága”, vagy Wesselényi Miklós kissé túlfeszített megállapítása Széchenyi akadémiai beszédéről, miszerint ő alaptalannak tartja, „mintha a szláv mozgalom magyar nyelv melletti túlbuzgóság” okozta reakció volna, és Kossuth még inkább retorikus kitétele szerint, igenis, gróf Széchenyi István „a szláv mozgalmakat reakciónak nyilvánítja, melyet a magyar nyelv melletti túlbuzgóság okozott”, azt a látszatot kelti, mintha Széchenyi 1841–42-ben ilyen leegyszerűsített módon kezelné ezt az ennél jóval összetettebb problémát. Ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy Pulszky Ferenc megismétli ezt a vádat, továbbá az akadémiai beszédéről készült titkosrendőri jelentés is ehhez hasonlóan értelmezi, és Sedlnitzky is efféle következtetést von le belőle: „Széchenyi a szláv mozgalmakat a magyarság túlhajtásának tulajdonítja.”

Amit a kortársak általában figyelmen kívül hagytak, az nem több és nem kevesebb, mint Széchenyi történelmi elemzése, az a nagyvonalú áttekintés, amelyet az akadémiaalapítás óta eltelt másfél évtized fejleményeiről készített. S bár maga tiszta fogalmakat követel, az egymást nem értést a pontatlan nyelvhasználatnak (is) tulajdonítja, a hely, az Akadémia szellemének megfelelően maga is képeket, metaforákat használ szemléltetésül, így a félreértésnek tág lehetőséget nyújt. Térjünk azonban vissza a *Hunniában* foglaltak-

hoz, amely számos ponton *A Kelet népe* és az akadémiai beszéd előképe. A soknyelvűség tényét Széchenyi nem csak tudomásul veszi, hanem saját élményeként fogja föl. A maga németnyelvűségéhez a szlávokat gondolja hozzá, egy feljegyzése szerint katonáskodása idején tudatosította magában a sokvallású, soknyelvű Magyarország tényét („Szimpatizálok a szlávokkal”, írja egy feljegyzésében, „jobban ismerem őket, hosszú ideig éltem velük, a háborúban”). „Tűrödelem tűrödelmet szül” — fogalmazza meg a *Hunnia* egy fontos axiómáját, és rámutat arra, mennyi kárt okozott a nyelvterjesztésben mutatkozó „nevetséges gög” és a „képtelen arrogancia”; megértőnek mutatkozik még a túlzásokkal (kevésbé a túlzókkal) szemben, hiszen a „hosszas álom” után hirtelen feltámadt nemzeti érzés „rögtön” akarja helyrehozni azt, „mit elődink nyolc század alatt mulasztottak el.” Széchenyi ekkor sem, később sem hagy kétséget: csak a magyart tudja az ország diplomatikai nyelvnek elképzelni, ez az igény sem nem sok, sem nem kevés, viszont a nemzet az *igen sok* és az *igen kevés* között látszik ingadozni. Ehhez két megjegyzés kívánczik. Széchenyi nem sokkal a megjelenés után kapja kézbe a Samuil Hoičnak tulajdonított (mások szerint Michael Kunitstól származó) brosrát, amely már címével fölfesti a szlávokat fenyegető rémképet: *Sollen wir Magyaren werden?* (Magyarokká keli-e lennünk?) A röpirat összefoglalja az 1820-as évekre formába öntött szlovák sérelmeket, s a magyarosítás kirívó példáit jellegzeteseknek tüntetvén föl, megkezdi azt a támadó jellegű önvédelmi harcot, amely a németül olvasó európai közvélemény megnyerését célozza a szlávok, illetőleg a szlovákok egyedül igazságosnak feltüntetett ügye mellett. Széchenyi fegyelmezetten veszi tudomásul a röpirat keserű „igazságait” (ez utóbbit elismeri), nem annyira az erősen vitathatóan értelmezett tényanyagot, hanem azt a túlbuzgóságot, amelyet a *Hunniában* indokolatlannak, viszont bizonyos szempontból érthetőnek vél. S ezzel függ össze második megjegyzésünk: a hatalmas anyagot közrebocsátó és így a szlovák nemzeti mozgalommal kapcsolatos dokumentumokat eredeti (magyar, német, latin és részben szlovák) nyelven kötetbe gyűjtő szlovák történész *illegális magyarosításnak* nevezi a főleg megyei nemesi törekvéseket 1790-től fogva. Azért illegális, mivel Daniel Rapant szerint a megyékben, egyes iskolákban vagy városokban hozott intézkedések messze túlmentek az országos törvények szabta kereteken, és olyan helyi kezdeményezésekről van szó, amelyeket egyes ügybuzgó tisztviselők mintegy erőszakosan igyekeztek keresztülvinni. Ezúttal nem bocsátkozom részletekbe, és nem térek ki arra, hogy az újságokban megjelentetett és mindkét (magyar és szlovák) részről túlfeszítetten fogalmazott híradásokat, kommentárokat mennyire lehet teljes igazságként kezelni, illetve arra, hogy a külföld megnyerését célzó röpiratok vajon nem túlzók, tendenciózusak, egyoldalúak-e. Arról azonban Széchenyinek is tudomása volt, hogy igazságtalanságok történtek, a méltánytalanságok megestek, még akkor is így igaz ez, ha egyes helyi visszasságokat aligha jogos országos tendenciaként föltüntetni. Hiszen Széchenyi nem az egyetlen, aki megértéssel közeledett a nemzetiségi kívánalmakhoz. Másfelől, ha nem egy magyar közéleti személyiség valóban tapintatlanul és meggondolatlanul nyilatkozott is, nem ugyanez mondható-e el nem pusztán a (szláv) röpiratszerzőkről, hanem a szlovák vagy a horvát nemzeti mozgalom több vezetőjéről is?

A *Hunniában* Széchenyi több helyütt tér vissza a nemzetiségek nyelvhasználatának körére, illetőleg a nemzetiségi öntudat jelentkezésének formáira. Emelkedett szavait feltétlenül érdemes idéznünk: „Tartsa meg anya-

nyelvét híven mindenki, otthonitól ne pártoljon soha el, s hordozza keblében, szeplőtlen ártatlanságában sűrű gyermekkorának azon szép vágyait, melyek soha nem szűnendnek meg bíborfényt deríteni földi útjára. Törekedjék mindenki, elkorcsosulástól rettegve, a tökéletesülés felé azon sajtóság és eredetiség alapján emelkedni, melyekre Isten állítá. S legyen végre elsőtől utolsóig kiki védje, gyámola önnemzetének. De azért — az emberiségnek ne válják ellenségeül.” A másik idézet a följobbieket erősíti: „Maradjatok [...] Ti honunknak nem magyar lakosi eredetiségtek s nyelveknek hűk. Szolgálatok közös urunkat s a közös hont sajtóságtokban [...] Kutassátok saját eredetiségtek minden titkait közös hasznunkra fel...”

Ennyire messze szinte senki nem ment el a reformkorban, a magukat megtámadottnak és fenyegetettnak hirdetett nemzetiségi politikusok más fontossági sorrendet állítottak föl. Azzal az illúzióval le kell számolnunk, hogy Széchenyi a XVIII. század nemzetiségi békéjét, a színre lépett nyelvi nacionalizmust megelőző korszakot kívánja vissza. Nem a közös kormányzás és a közösen átélt sors a közös területen alapja az ő nemzetelképzelésének, mint ahogy egy pillanatig sem merül föl a latinnyelvűség egyesítő szerepének emlegetése sem. *Először* is a nemzeti sajtóságot és eredetiséget igényli a közös hazán belül, és ez ebben a körben az anyanyelvi megnyilatkozások szabadságát is jelenti. Ám ennél többet: azt az elképzelést (mely nyilván a soknyelvűség élményéből táplálkozik; Kossuth ebből ellenkező előjelű következtetést vont le azáltal, hogy Zay Károly unióstervének hívéül szegődött), amely szerint a közös haza a különféle nemzeti eredetiségek és sajtóságok kifejlesztése után kapja meg igazi és méltó arculatát, a magyarok — mint ezt a *Hunniában* másutt említi — az „egyesítő közép” szerepét játszhatják. *Másodszor*, a különféle nemzeti sajtóságok nem kioltják, hanem erősítik egymást; hiszen a hazában hasonló folyamatok és jelenségek figyelhetők meg, mint az emberiségben. S Széchenyi felfogása szerint az emberiségi „tökélyesülés”-re is csak úgy lehet eljutni, ha eredetiségükben jelentkeznek a nemzetek, a nemzeti „tökélyesülés” viszont a népek eredetiségének megőrzését igényli. Amennyiben valamely nép lemond a maga eredetiségéről és sajtóságairól, elkorcsosul. S ezen a ponton. mintha korábbi álláspontokat visszahangozna Széchenyi. Horatiusnak sokat idézett, nemzeti irodalomba adaptált *Delicta maiorum*-ja (III. 6.) Berzsenyi és Vörösmarty közvetítésével ért el Széchenyihöz, szlovák részről Ján Kollár a *Slávy dcera* (A szlávság leánya) című művének disztichonos előhangjában hívta tetemre az elkorcsosodott fiakat. Magyar és szlovák részről az elnemzetietlenedett nemzedéket csalnák vissza a nemzetbe, ostromozák az ősi erényektől eltérteket. Széchenyi mércéje azonban nem egy öncélú és szűken értelmezett nemzetiség, hanem az emberiségbe nemzeti eredetisége révén tartozó nép, amely nemzeté is csak sajtóságainak őrzésével, nyelve ápolásával, önmaga tökéletesítésével lehet. „Nemzetiség” és „emberiség” így egymást kölcsönösen feltételezi, és ezt az 1840-es években is megfogalmazza Széchenyi:

„nemzetiség. ki nem zárja az emberiséget, mint viszont ki saját véréhez hű, nem kevésbé hű az egész emberi családhoz, mert kifejlett nemzetek lépcsőin emelkedik magasbra az emberiség [...] S onnan, mert mindenek előtt imádja hazáját a szebb lelkületű, nem következik, hogy legkisebb gyűlöletet is kelljen keblében azért más nemzetek ellen táplálni.”

Természetszerűleg vetődik föl azonban a kérdés: az általános elvek tekintetében nem volt az egymással ellentétes pártok között különbség, hiszen

gyűlöletet csak kivételes esetben hirdetett itt-ott néhány szélsőséges. Széchenyi elvei így önmagukban inkább utópisztikusnak tetszenek, oly szobafilozófiának, amely a napi politika harcaiban aligha használható. Csakhogy vissza kell utalnunk a korábban mondottakra — Széchenynek ugyanis több ízben volt alkalma bepillantani a szomszédos országok politikai műhelyeibe, megadatott számára, hogy román és szerb mérvadó körökkel kapcsolatba kerüljön, a helyszínen gyűjthetett — sajnos — kevésbé hasznosított tapasztalatokat a szerb és a román életről. Talán még mindig nem eléggé hangsúlyozódott annak az élménynek jelentősége, amely sok tekintetben Széchenyi al-dunai terveit meghatározta. A Waldstein Jánossal megtett utazás személyes részleteit önálló kötetben olvashatjuk. Előbb Széchenyi följegyzése: „Észrevettük, mily határtalan tisztelettel beszéltek az oláh hatósági emberek azzal az orosz-szal, akiről az imént szóltam. Fedetlen fővel álltak előtte. Ő alig, vagy egyáltalán nem billentette meg sapkáját. Az orosz kancsuka rettenetes.” Az 1830-as orsovai jelenetet Waldstein is följegyezi: „Doni kozákok. Az Oláhországot megszállva tartó katonák előőrsei a Duna mellett állnak, közvetlenül az osztrák lovasőrség mellett. Ördögbe is! Ez aztán elgondolkoztató!”

1834-ben ismét a Vaskapunál látjuk Széchenyit, tudjuk, a román arisztokrácia nem egy tagjával létesített kapcsolatot, Ghica herceggel együtt ebédelt, ekkor ismerkedett meg Stirbey herceggel is; s még ennél is fontosabb, hogy belelát a szerb politikába, pontosan érzékeli, hogy az új szerb nyelv körül folyó küzdelmek nem pusztán grammatikai érdekűek, sok szempontból a fiatal szerb fejedelemség hatalmi bázisáról van szó, és (bár az ő rokonszenve Vuk Karadžićé) elismeréssel adózik a fejedelem, Miloš Obrenović realpolitikájának. S amikor Kossuth Lajos a zágrábi tisztújítás eseményeit kommentálva *Virrasszunk* című nagy hatású cikkében egymás után sorolja a „literatúrai szövetkezés”-nek indult, magyarellenes politikai mozgalommá fajult törekvéseket, logikus sorozattá állnak össze olyan események, mint az említett tisztújítás, a magyarbarát horvát párt erőszaktól sem mentes megbuktatása, Ján Kollár horvátországi ünneplése, a szlovák ajkú evangélikus papság küldöttsége Bécsben (tiltakoztak Zay uniósterve ellen). Széchenyi elhibázottnak tartja Kossuth szenvedélyes állásfoglalását, a tényeket — véli — Kossuth egyoldalúan magyarázza, és egy 1842. októberi levelében a rá jellemző többnyelvűséggel emígy nyilatkozik meg: „ich fürchte nur, dass wenn par Hasard ein Népboldogító denselben in die Hand krieget, er aus lauter Patriotismus unseren Heuschober und unsere Häuser über unserm Kopf anzündet, und dann konnte derselbe vielleicht den Russen (die man schon mit dem Janko Draskovits anmarschieren sieht) als Leuchtfackel dienen” (ami kissé szabad fordításban annyit tesz: Széchenyi fél egy hazardjátékot játszó ’népboldogító’-tól, kiben nem nehéz Kossuthra ismerni, aki csupa patriotizmusból meggyújtja fejünk fölött a szénaboglyát és házainkat, s ez a tűz az oroszoknak szolgál fáklyaként, akiket egyesek amúgy is Drašković Jankóval együtt előremenetelni látnak). Annyi magyarázatot Széchenyi ironikus szavaihoz hozzá kell fűznünk, hogy ismét a jobb és pontosabb helyzetismeret segítette ahhoz; ne dimenzionálja túl a bizonyos horvát nemesi körökben érzékelhető magyarellenességet, és a megfélelőképpen értékelje a horvát politikai aspirációkat. Széchenyi — családi örökségként — sem felejtette el a közös horvát—magyar fellépést II. József uralkodásának végén, majd tudomást szerezhetett az 1825-től igen aktív közéleti tevékenységet kifejtő Janko Drašković munkásságáról, aki 1832-es politikai röpiratában, a *Disertatiában* hang-

súlyozta, követni kell „dobru peldu Madjarov” (a magyarok jó példáját), és mintegy irányt adott a közel nyolcvan éven át végighúzódló szláv mozgalmaknak, amelyek az alapvetően dualisztikus államberendezkedést trialisztikussá szerették volna átfórmálni, és így ausztro-szláv alapon nagyobb jelentőséghez juttatni a szláv elemet a Habsburg-birodalomban. Széchenyi közeli kapcsolatban, helyenként „társasági” jó viszonyban állt cseh és horvát arisztokratákkal. Ismerte elképzeléseiket, és jól látta, hogy a magyar liberális ellenzék olykor látványosan megnyilvánuló (bár általa is megmagyarázhatónak ítélt) türelmetlensége nem segíti a szükséges közeledést, sőt — nem egy esetben — olajat önt a tűzre. Draškovićnak másik, nagy visszhangot kiváltó, német nyelvű röpirata (*Ein Wort an Illiriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste literarische Regeneration Ihres Vaterlandes*; Egy szó Illíria szebb keblű hölgyeihez hazájuk régebbi történetéről és újabb irodalmi újjászületéséről) több ponton ütközött magyar érvekkel: nevezetesen a pannóniai őslakosság problémakörében, a horvát—magyar közös királyság kezdetének, a hódoltatásnak, illetőleg a szerződésnek jellegére vonatkozólag, a délszláv egység minéműségét tekintve és így tovább. Ami azonban feltűnhetett, hogy a szláv kölcsönösséget Drašković elválasztja az egyes szláv röpiratokban, verses dokumentumokban és tudatokban kifejezésre jutott ruszofiliától, és terminológiáját tekintve igencsak rokon a hasonló célzatú magyar írásokkal: a hölgyek megnyerése a haza ügyének, az illír származtatás és a szarmata vonatkozások mellett Drašković tényként kezeli a magyarság hun-avar rokonságát, továbbá a nyelvkérdés hasonló felvetése szintén inkább a közös jellemzőket domborítja ki. Széchenyi bizonyára olvasta az 1838-as, német nyelvű broszúrát, és talán referálhattak neki az 1832-es horvát-szerb (što-nyelvjárásban írt) röpiratról is, amely nem jöhetett volna létre a *Hitel* nélkül, mint ahogy a *Matica srpska* 1826-os alapítására a példát az ő 1825-ös akadémiai felajánlása adta. S bár Széchenyi a reformkorban mindenképp korábban látta az orosz terjeszkedés valódi arculatát, al-dunai utazásai azonban a román és a szerb függetlenségi igényekről győzték meg, amelyekben az orosz hadsereg csupán az eszköz szerepét játszhatta. S bár például a szerbek és oroszok között a vallás és a szerb papság körében használatos szlaveno-szerb nyelv az összekötő kapcsot jelentette, Széchenyi túlzottnak minősítette a szláv irodalmi kölcsönösség és a ruszofilia együtt emlegetését, még az illír mozgalmat tekintetbe véve is. Hiszen másféle, horvát vezérlésű délszláv egységet képzelt el néhány horvát vezető, másfélét a fejedelemségbeli szerbek, és ugyancsak másféle politikai jövőről álmodoztak a magyarországi szerbek. A pánszlávizmus rémképét mindenekelőtt a német(országi) sajtó festette föl, az ott olvasottakat párosította a magyar liberális ellenzék az agresszívan viselkedő cári hatalom politikájával (főleg a lengyel események tanulságait levonva), jöllehet, a nemzetiségi mozgalmak az igazolás- és érvrendszert gazdagító szláv egyetemesség hangsúlyozása mellett a nemzetegyenlőségek egyenjogúvá tételéért küzdöttek. Széchenyi nem csak a szerb nyelvi harcokba látott bele, s viselkedett nagyformátumú politikusként a hivatalos szerb politika és Vuk Karadžić vitájában, hanem a maga részéről még az illír mozgalom élén vitézkedő, de Gajhoz képest mérsékeltebbnek, és ezért megnyerhetőnek vélt Janko Draškovićot sem tekintette másnak, mint potenciális szövetségesnek, hiszen a követelményként hangoztatott „tűrődelem” és „eszély” — Széchenyi hite szerint — *tűrődelmes és eszélyes* feleletet fog kapni. Sőt, a *Garatban* egzisztenciális kérdés-ként kezelte a toleranciát, kijelentvén: „egyedül a lehető legnagyobb óvakodás,

türelem és bölcsesség által tarthatja fenn magát a magyar, s köthet ki egykor a nemzeti üdv partjára.” S egy levelében már egészen az akadémiai beszéd szellemében nyilatkozik meg (a levél címzettje gr. Fáy István, kelte: 1841. február 8.):

„Nemzetiség csak lelki felsőbbtség által öregbíthető és azért látunk az emberiség évráizban növekedő s olvadozó nemzeteket, amint ti. lelki felsőbbtség által gyúlpontot képezve magokhoz varázsolnak — vagy lelki felsőbbtség híja miatt másoktól elnyeletnek. — Így történt már, hogy anyagilag hódító nemzet a hódított által olvasztatott el...”

Mielőtt továbbmennénk, ismét néhány értelmező megjegyzés kívánczik ide. Az alapgondolat forrása: Horatius; ő ír sokat idézett verssoraiban az elfoglalt-meghódított görögségről, amelynek kultúráját a rómaiak átvették, s így a legyőzött kulturális tekintetben győzvé emelkedhetett. Az 1841-ben, Zág-rábban *Der Sprachkampf in Ungarn* (A nyelvharc Magyarországon) című röpiratot kiadó Thomas Világosváry (álnév: Pavel Tomášik) szintén ezt a görög-római példát idézi, a szellemi felsőbbtségről (Überlegenheit) szólva, Horatiusra hivatkozva, de a szláv—magyar, szlovák—magyar viszonyra gondolva. A lőcsei tanár lényegében „világtörténeti” vázlatába helyezi bele ezt a gondolatot, s az időszerű politikai tanulság levonását csupán sugallja. Széchenyi eszmevilágában azonban egyre inkább központi helyet foglal el a teljes szellemi kifejlődés és ennek révén „felsőbbtség” ideája, amely határozottan elválasztandó századunk szerencsétlen „kultúrfőlény” jelszavától, és sokkal inkább nevelési-önnevelési célként fogalmazódik meg, illetőleg olyan nemzeti sajátosságok kifejlesztését sürgeti Széchenyi, amelyek a bevezetendő reformok hatékonyságát és ezzel párhuzamosan a „modernizálást” nem egyszerűen lehetővé teszik, hanem a hétköznapiakba, a gondolkodásba is átültetik. Egyszóval azt szeretné Széchenyi valóra váltani, amit Kossuth Lajos később így fogalmazott meg: a magyar a szónak XIX. századi és teljes értelmében akar nemzetté válni. Csakhogy az utak szétválását eredményezte, hogy mást értett ezen Széchenyi, megint mást Kossuth, és nem utolsósorban a magyarosodás/magyarosítás kérdésköre volt az, amelyben végképpen nem ugyanazt mondták/tették. Kemény Zsigmond úgy állította be Széchenyit, mintha Savoyai Jenő herceg politikai elgondolását igyekezne életre galvanizálni: „Ha a bécsi kabinet politikája kelet felé fordul s az Al-Dunára veti fő támpontjait, akkor önként foly, hogy a magyar állam gyarapítása és a magyar nemzet érdekeinek ápolása birodalmi irányra leend” — állítja Kemény Zsigmond. Hogy mennyire tudatosult a „nemes lovag” elgondolása Széchenyi eszmerendszerében, arról viszonylag kevés megbízható adattal rendelkezünk. Azt azonban aligha vitathatjuk, hogy a „keleti” kérdésnek nagyobb hely jutott még Széchenyi nemzetiségpolitikájában is, mint azt eddig számon tartották. Egyfelől *A Kelet népében*, és másutt is szem előtt tartotta a „legnagyobb magyar”, miszerint szerbeknek, románoknak, horvátoknak (s természetesen a németeknek és ruszinoknak is) Magyarország határain túl is élnek testvéreik, s úgy kell Magyarországon politizálni, hogy ez sose menjen feledésbe. Másfelől ez előnyként is jelentkezhet, ti. olyképpen, hogy Magyarország kapcsolatrendszerét a fejlődő-eszmélő, az európai közösségbe lépni akaró államokkal szervezettebbé, meg-hittebbé lehet tenni, s így Magyarország közvetítő funkciójában erényt kovácsolhat látszólagos nyelvi-nemzeti megosztottságából. Ez viszont visszavezet az akadémiai beszédben kifejtett vezéreszméhez, az olvasztói felsőbbtség gondolatához.

Előbb azonban néhány filológiai ténytet emlitenék, amely részben megelőzte az akadémiai beszédet, részben követte. 1842. október 24-i bejegyzése szerint kezd el Széchenyi dolgozni az akadémiai beszéden, egész novemberben írja, csiszolgtatja. Közben a román Stirbey herceggel ebédel. Kár találgatni, pontosan miről beszélgethettek az időszerű havasalföldi eseményeken kívül. Csak annyi bizonyos, hogy ismerősökként találkoztak. S ha csak Havasalföldről folyt is a szó, jelentéktelennek sem szabad minősítenünk ezt az epizódot, hogy a magyarosítás túlbuzgóit ostorozó, nemzetiségpolitikai filozófiáját kifejteni szándékozó munkája közben egy román politikussal tárgyal. A másik adat Ján Kollár egy, Jozeffýnak írott levele, 1843. március 6-áról. Széchenyi Kollár megértését kérte a magyarsággal szemben. Terjessze Ön — mondta állítólag Széchenyi Kollárnak — a szlávok között a humanitás érzését, igen, az együttérzést is, hogy egy nagyra hivatott, álmából éppen felébredt nemzetet ne akarják nagyságukkal elnyomni. Két ellenség támadhat ellenünk: a nagyszámú szláv és a művelt német. Természetesen a jelen kedvezően int felénk, magyarok felé, meghozzuk a magunk törvényeit, van alkotmányunk stb., de csak a jövődö dönt el mindent. Szívesen volnék magam is szláv, ha Isten nem a magyarok között engedett volna születnem.

A hazája fiaitól félreértett, támadott, az erdélyi szászoktól és a szlávoktól ünnepelt Széchenyi szövetségkeresése egyenest következík nemzetiségpolitikájából, amelyet a méltányosság vezérel. Kollár feltehetően híven adta vissza Széchenyi szavait, arról is beszámolt, hogy előtte Kossuth ellen fakadt ki (ami bizonyára elhíhetö, tekintve a helyenként túl élesen fogalmazott hírlapi vitacikkekét). Az 1842. november 27-én elhangzott akadémiai beszéd mindenestre több olyan kérdést láttat világosabban, amit a korábbi művek, tapasztalatok alapján már szóvá tettek. S bár nemzetmeghatározása itt sem egzaktt, a politikai-etnikai szempont helyett (de a nyelvi nacionalizmust is elvetve) *etikai* vonásokat hangsúlyoz, egyként elhatárolja magát a „külmázos bitör fényű hazafiság”-tól, követelvén az „önmegismerés keserű gyümölcse”-nek megízlelését, meg az öntudat hiányából fakadó rémképek festöitől, kik sopánkodnak a magyarság csekély száma miatt, nem bizván jövőjében.

Széchenyi határozott mozdulattal emeli a „minőség”-et (mint „a szellemi erő sarkalatá”-t) a nemzeti gondolkodás középpontjába, hogy aztán az enthusiasmus tartalmatlanságát elutasítva az „összevetö s kiszámítö felsöbbség” lépjen. Ez a „lelki felsöbbség”, amelyhez az „örök való” párosul, ítéltetett győzelemre, nem pedig az erőszak, az igazságtalanság. Csak háborúban győzhet a többség, a békés átalakulás korszakában „erkölcsi felsöbbség mindig s mindenütt győzött az erőszakon.”

Széchenyi itt is, mint korábbi műveiben, igazolja tetteit, másfél évtizedes perspektívából tekint vissza akadémiai felajánlására. Elismeri, hogy az elmaradottságra döbbenés tette meg vele tettét, olyan intézetben gondolkodott, amely a nemzeti sajátosság ápolására hivatott ugyan, ezt azonban nem a nyelv terjesztése, hanem a „kiképzett nyelv” megteremtése által lehet elérni. A „visszavonás”, a megannyi félreértés fő oka, hogy a nyelvhasználat nem volt elég szabatos, a fogalomalkotás nem elég egzaktt, így a szóhasználat a megfelelő esetekben nem elég tudományos. Széchenyi ezen a helyen máig érvényes gondolatot vetett papírra: valójában a nemesi retorikát vetette el, ama dagályt, amelyet például Vörösmarty sem szünt meg ostorozni epigrammaiban vagy *Eger* című eposzában. Ám ezen túl: Széchenyi számára a fogalmi gondolkodás meghonosítása nem pusztán nyelv-, hanem politikai, nemzeti

probléma is; az igényelt „határozott, tiszta” szavak határozott-tiszta politikai magatartás kifejezői. Beszédében ezért szinte tetőpontul hangzik föl a *Klugheit*, az eszély, amely nem egy szó a szókinszből, hanem (politikai) taktika, méltó magatartás jelzése egyben.

A szavak szemantikai mezejének egyértelműbbé tétele kettős haszonnal jár: közvetlennel, amely a nyelvművelésben, pallérozásban jelölhető meg, és közvetettel, politikai gondolkodást alapozhat meg, és ezen keresztül szellemi érettségről állíthat ki tanúbizonyságot. A „kiművelt nyelv” egy nép nagykorúságának bizonyítéka; a nyelvi tudatosítás ráébresztés az egyik legfőbb nemzeti sajátosság értékére, értékelésére. Csakhogy a „magyar általánossá léte”-nek erőszakolása nem mindenestül a „nemzeti életerő” kezessége; „erő sem áraszt mindig áldást, sőt nem ritkán átokká fajul.” Praeparandiák által vélnek egyesek magyarságot és nyelvet terjeszteni. S míg a nemzeti ébresztés első fokán a nyelvi *tudatosítás* áll, a továbbiakban sokkal inkább a *nyelvfejlesztés* kerül az előtérbe. S ami a „nemzeti fellengés”-ként bélyegzett szándékot illeti, azzal Széchenyi nemzetfogalma érvényességének hangsúlyozásával válaszol:

„A szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése korántsem dobogása a szívnek, és ekképp a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is, korántsem magyar.” És ezt kiegészítendő a beszéd más helyén:

„A magyar szó még nem magyar érzés, az ember mert magyar, még nem erőnyes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi.”

A fogalmi gondolkodást sürgető Széchenyi itt sem ad meghatározást, a politikai terminológiába etikai-érzelmi elemek lopakodnak. Ám ezúttal ez a *többlet*; és ha nem egzakt módon is, Széchenyi túllép a nyelvi nacionalizmus szűk keretein. Ugyanis a nemzethez tartozás kizárólagos kritériumának feltüntetett nyelvi hovatarozás a soknyelvű ország (most mellékes, miképpen, minek a hatására, milyen szándékból) tudatosuló polgárainak tetemes részét kizárta az így felfogott nemzetből. Ezt nem pótolhatta a jogegyenlőség nemes eszméje; hiszen a XIX. század, de még a XX. század nagy része is a nemzeti eszme diadalát mutatta föl a mégoly nagybecsű, de a nemzeti tényezőt alábecsülő szabadságeszmékkel szemben. Széchenyi feloldja a feloldhatatlannak tetsző ellentétet, amelyet a (polgári) szabadság és a nemzetiség között támasztott a korszak (és amelyre még 1848 márciusában is ekképp reagál Andrej Sládkovič szlovák költő: a szlovák rab — az ember szabad). Széchenyinnél ugyanis a nyelv rendkívül fontos, de nem kizárólagos tényezője a nemzethez tartozásnak, önmagában a nyelv nem árulja el a nemzetiséget, ehhez az „érzés”-t kapcsolja, amelyet körülbelül úgy értelmezhetünk, hogy vállalása a nemzeti létnek, vagy még inkább: szabad akarattal történt választás.

Magam többször írtam arról a párhuzamról, amely Kölcsey *Himnusz*ának hazafija (aki nem lelé honját a hazában) és Kollár verssora között található: szívünkben hordozzuk igazi hazánkat (s ehhez tehetjük Ernst Moritz Arndt nevezetes versét, amely fájdalmasan kérdezi: *Wo ist des Deutschen Vaterland?* Hol a németek hazája? És amelyről tudjuk, hogy cseh fordítása lett a cseh himnusz, de amely vers az illír mozgalomban is nagyívű pályát futott be). A hazakeresés a kelet-közép-európai népek és költészet egyik fontos, ha nem a legfontosabb motívuma, és ebbe a kérdésbe belejátszik az anyanyelv sorsán érzett aggodalom éppen úgy, mint az „elkorcsosult” jelen szembeállítása az „ősi dicsőség”-gel. A „volt” helyett a „lesz”-re és szándékaival, kezdeményeivel a „van”-ra és a „legyen”-re koncentráló Széchenyi erre a hazakereső

lírára reagál, kevesli és szűk körűnek hiszi a nyelvkérdésnek ilyen — haszonelvű — trivializálását. Az a soknyelvűségtudat, amelynek körében Széchenyi élt, nem engedi számára, hogy a nyelvterjesztés és a nemzetépítés közé egyenlőségjelet tehesen. Ezért keres és talál más módot a nemzeti lét körvonalazására, szembeállítván a szót, a hazafiaskodót a nem külsőséges eszközökkel a nemzethez tartozását bizonyítókkal. Ez azonban csak az egyik fele a gondolatnak, a másik axiómaszerűen hangzik: „Nem elég mai időkben törvényeket írni; de azok iránt sympathiát is kell gerjeszteni.” Azaz, érdekeltté kell tenni mindenkit, hogy a nemzethez tartozónak vallják magukat. Ez ugyan látszólag szembenáll az érzelmi alapú nemzetgondolattal, hiszen az értelmi tényezőt (a meggyőzést-meggyőződést) hangsúlyozza; ez a szembenállás azonban valóban csak látszólagos. Az érzelmi elem ugyanis következményként jelenik meg, a magyar 'érzés' a nemzethez tartozás tényének kinyilvánítása, valójában nem zárja ki az értelmi elem jelenlétét, éppen ellenkezőleg: már itt feltételezi a megbízhatatlannak bélyegzett *enthusiasm*tól mentes meggyőződés kifejeződését. A *nyelv* ugyan tükrözi az 'érzést', de önmagában nem határozza meg kizárólagos érvénnyel a nemzeti hovatartozást. Hiszen, ha meghatározná, akkor eleve bukásra ítéltetne, de legalábbis széthullásra, minden soknyelvű ország. Széchenyi tehát a nyelv mellé más jellemzőket keres, ezt foglalja össze az 'érzés' kifejezéssel, amely summája a nemzeti közösség vállalásakor megmutatkozó magatartásnak, a nemzet *hazaként* való elfogadásának. Ez az egyik, igen fontos megállapítása az akadémiai beszéd szerzőjének. A másik irányból a nemzetszervezés mikéntje felé vezet az út. A reformkorban országgyűlésről országgyűlésre, bár számottevő ellenállásba ütközve haladt előre a magyar nyelv ügye a hivatalossá tétel felé, egészen az 1844/II. törvénycikkig. A nemzetiségek vezetői gyanakodva, nemegyszer ellenségesen figyelték a magyar nyelvi mozgalom fejlődését, és egyrészt saját nyelvük háttérbe szorítását rótták föl a magyar országgyűlés törvényhozóinak, másrészt attól tartottak, hogy nemzetiségüket alapjaiban támadja meg a magyar nyelvet az élet mind több területén most már törvényesen alkalmazó magyar vezetőréteg. S mintha Széchenyi is ennek adna hangot, mikor differenciálatlanul türelmetlenséget, „mértéken túli csapongás”-t vet Kossuthék szemére. Éppen ezért a törvényeket ugyan szükségességeknek véli, de a bevezetés módját, indoklását és kommentálását, valamint a törvénykezést kísérő (és eredményező) igények hangoztatását elhibázottnak. Olyan törvénykezést javasol, amely bizalmat kelt. Természetesen ezt könnyebb volt hangoztatni, mint megvalósítani, hiszen a túlbuzgónak minősített magyar mozgalom a szintén „kelleténél hevesebb” szláv mozgalommal ütközik, és feledésbe megy az az elv, melyet Széchenyi ekképp fogalmaz meg: „ki mert vérét bálványozza, más fajtáját meg nem veti”. Szóban nyilván a Széchenyi ostorozta magyar vezetők sem tették, de így érezték a nemzetiségi vezérek, és ennek a hiedelemnek eloszlatására tett kísérletet az akadémiai beszéd.

Széchenyi szerint a „lelki felsőbbség” az, amely nemzetiséget terjeszthet, az „erkölcsi felsőbbség” révén viszont a civilisatio varázshatalmának körébe kerülhetünk. „Mert nemzetnek erénye s felsőbbsege — folytatja — csak anynyiban van, amennyiben lehető legtöbb egyes tagja ugyancsak betölti saját helyét férfiúlag és szeplőtlen.” A megfogalmazás ismét metaforisztikus, hiszen az „erkölcsi felsőbbség” (különösen pedig a „lelki felsőbbség”) sem nem politikai, sem nem a kultúra szférájába tartozó kategória, viszont lehetőséget ad egyoldalú magyarázatra, és egyképpen szolgálhat a szupremácia

önigazolásául és a szellemi elsőbbség bizonyítékául. Széchenyi értelmezésében azonban egy „ideál-nép” képe bontakozik ki, és az *önigazolás* helyett az *önkorlátozás* eszközeül szolgál a felsőbbbség kiemelése. Ugyanis cél ez, nem jelenben létező valóság; és mert etikai jellegű (és nem nemzetkarakterológiai) fogalom, eléggé egyetemes ahhoz, hogy a nemzet egészére érvényesíthető legyen. S ha az állam feladatai közé tartozik — így tanulta Széchenyi az angol közgazdászoktól — a lehető legtöbb jólétének és boldogságának megvalósítása, a nemzet erkölcsiségét tanúsítja, mennyire került a helyére „lehető legtöbb egyes tagja”: a jól rendezettség olyan haszonelvűségben manifesztálódik, amely az állampolgároknak lehetővé teszi, hogy harmonikus egészé fejlesszék az államot. Ez azonban az „ideál-nép”-nek tartatik fönn. Az ideál-népben „felolvad, akivel érintkezik”. Ilyen nem létezik, „de azért még sincs egy nép is, mely közelebb vagy távolabb ez ideálhoz ne állana, azaz: mely más népek átellenében olvasztó vagy olvadó ne volna...”

Széchenyi hű marad viszonylag korán kialakított alapelveihez: egyetlen néptől sem tagadja meg a „tökélyesülés” jogát és lehetőségét; egyetlen népet sem emel eleve a másik fölé; mindegyik számára nyitva tartja a lehetőséget, hogy „ideál-nép”-pé fejlődjék; végül népek együttesében gondolkodik, szüntelen érintkezésben, kölcsönhatásban, amely nem csak az egy államban élő népek kapcsolataira jellemző, hanem valamennyire. A magyarság számára ez programként fogalmazódik meg. A testvéreit az ország határain kívül megfelelő és így a velük való egyesülés gondolatával kacérkodó nemzetiségeket meg kell nyerni Magyarorszáig ügyének, „olvasztói felsőbbbséggel kell bírni”, írja, de ehhez nem grammatikai tanításokkal, öltözetrel, a „maszlagos fény bitor ünnepé”-vel lehet hozzájárulni. Félreértés ne essék: az olvasztói felsőbbbség nem asszimilációra készítet. Széchenyi szembeállítja a lélek fölötti uralkodást a test fölötti uralkodással, a szellemi hódítást az anyagi győzelemmel. Nem pusztán az erőszakos magyarosítást ítéli el Széchenyi (az igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy Kossuthék kezében nemigen voltak eszközök az erőszakos magyarosításra, inkább félreérthetően megfogalmazott újságcikkek, pontatlan mondatokkal tarkított röpiratok, indulatos tudósítások mérgeztették el a légkört, és néhány túlbuzgó megyei tisztviselő vagy iskolamester akciója; mindazonáltal tényként kell elfogadnunk, hogy a Széchenyi bírálta túlbuzgók sok kárt okoztak); számára a magyarosítás nem cél, a magyarosodás viszont önként vállalt kötelezettség, amelyet a nemzetiségek azért tudnak a magukénak, mert anyagi jólétük és nemzetiségi létük is a magyarrá lett állam keretei között biztosítható. A minden népegyeniséget ideál-néppé fejlesztő törekvések nem kioltják, hanem erősítik egymást, a magyar a közvetítés, az érintkezés nyelve; a magyar tényező pedig kiegyenlítő szerepet játszik. Széchenyi nem konföderációban gondolkodik, a „nemzetiség” az ő értelmezésében a kiművelt magyarság igazi értékeinek kibontása, az „alkotmányos haladás” pedig a reformtervek fokozatos és mértéktartó valóra váltása.

Amit „erkölcsi és lelki felsőbbbség”-ről ír, az éppen etikai elkötelezettsége miatt mentes a szupremácia gondolatától anélkül, hogy jöttányit is feladna a küldetésesnek hitt nemzeti eszméből. A túlbuzgók és a túlbuzgás bírálata egyben a nem magyar népek vezetőivel való párbeszédet eredményezte, mint azt az akadémiai beszéd után hozzá érkező köszönőlevelek igazolták. A magyar kortársak egy része azonban úgy látta, hogy Széchenyi kíméletlen önvizsgálata a nemzetiségek malmára hajtja a vizet, újabb érvet ad számukra, hogy a magyar törekvéseket bírálják. És nem vitás, hogy ez a veszély létezett,

hiszen Széchenyi viszonylag keveset szolt a szlávok vagy a románok messze nem méltányos és sokszor jogtalan fellépéséről, annál többet és élesebben a „tárogatók felbőszült elemei”-ről. Kiváltképpen a kifejezetten Kossuth ellen irányzott nyilak — vélték jó néhányan — tévesztettek célt. Az bizonyos, hogy 1842-ben már javában folyt a hírlapi és a röpiratküzdelem, és mindkét fél részéről megvolt a szándék, hogy kiterjesszék az ország határán túlra, német nyelven publikált újságcikkekkel és Németországban nyomtatott brosrakkal. Ám az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a szláv vezérek röpirataiban Széchenyi álláspontja méltánylásra lett, s az a tény, hogy például L'udovit Štúr röpiratában közölte a szlovák protestáns lelkészek Széchenyihez címzett köszönőlevelét, ország-világ előtt igazolta, hogy a szlovák törekvéseknek mily jelentős védője támadt a magyarok között; s így a magyarságról a külföldnek festett, olykor torzító képet módosította.

Feltehetőleg nem tévedünk nagyot, ha a XIX. század uralkodó eszméi között emlegetjük a *nacionalizmust*; s minden bizonnyal akkor járunk közelebb az igazsághoz, ha *nacionalizmusokról* beszélünk Magyarország nemzeti-nemzetiségi mozgalmait nyomon kísérve. S arról is bőségesen megemlékezett a kutatás, hogy a kulturális törekvések, a nyelvfejlesztő-ápoló igyekezetek egy bizonyos ponton átsaptak a politikai törekvések megvalósításának szándékába; olyan nemzetmeghatározásokat sugalmazva, amelyek szakítást jelentettek a XVIII. században még élő, ható, általánosan elfogadott „hungarus”-tudattal. A nyelvi tényező előtérbe kerülése szükségszerűnek mondható Széchenyi történelmi rekonstrukciója nem csupán a magyar nemzeti mozgalomra mondható érvényesnek: „a magyar mélyen aludt”, kezdi visszapillantását, „közben nyelvét felejté, nemzeti színét veszté”. A következő korszak jellemzése: „De a magyar felébredt; mily halovány színben, mily torzalakban, kik előtt ismeretes.” Arra figyelmeztetnék, hogy mind a cseh, mind a szlovák irodalomtörténet- és történetírás a felvilágosodás és a romantika majd fél évszázadát a „nemzeti ébredés” címszó alatt tárgyalja, a Széchenyiéhez hasonló megfontolásból. Ma már világosan látjuk, hogy nem a magyar nemzeti mozgalom „provokálta”, s ezáltal hívta létre a nemzetiségi mozgalmakat, itt nem az akció—reakció folyamata zajlott le. Széchenyi sem ezt állítja, alaptétele emígy hangzik: „a legkisebb erőszak is ellenhatást, és egyetlenegy igazságtalanság ezer megbosszulót szül.” Ami által nem az hangsúlyozódik, hogy egy nép öntudatra ébredése, szembefordulása egy másikkal természetes reakció a vélt vagy valódi jogtalanságra, hanem csupán annyi (és ezt Széchenyi ezzel a drámai fordulattal szeretné hallgatói-olvasói tudatába vésni), miszerint a felhevült korfordulónak ebben a szakaszában (és máskor) a kényszerítés még a legjobb tervek végrehajtását is akadályozza; akarata ellenére senki nem tehető boldoggá, különösen akkor nem, ha a maga boldogságát másképpen képzei el, mint a boldogító. Széchenyi gondolata az erkölcsi-lelki felsőbb-ségről nem egy nép kizárólagos privilégiuma, megcélozható, bárki által elérhető ideális állapot. Makacsul hisz abban, hogy a magyarság számára ez reális célkitűzés, a hazát — szerinte — a „mindennapi hangyamunkák” építik, a haza hű fia „kétkedő szigorúság”-gal rendelkezik, a nyelvterjesztés önfeledt túlbuzgósága helyett a nyelvápolás legyen eszköz, „gazdagítsuk tehát tiszta, határozott szavakkal a haza nyelvét”.

Széchenyi nem alkotott politikai elgondolásaiból rendszert, így nemzeti-ségpolitikai elképzelései (amelyeket 1842-ig követtünk) sem zárt rendszerként foghatók föl. A kossuthi tervek alternatívájaként vázolta föl a maga ajánlá-

sait, amelyeket a dokumentumok szerint a nemzetiségek képviselői magánlevélben, újságcikkekben, versekben, röpiratokban kitörő örömmel fogadtak. S annyiban a *Pesti Hírlap* vitacikkeinek igaza volt, hogy Széchenyit nem nemes magyarságáért, önkritikus erkölcsi magatartásáért tisztelték, hanem azért, mert benne szövetségesre véltek találni. De akármilyen (hátsó) gondolatokkal ünnepelték is Széchenyit, az egyoldalúnak és egytónusúnak felvázolt magyarságképet mindenképpen — bár akaratlanul — tagadni kényszerültek. S így amennyire igazolni látszott Széchenyi a nemzetiségek panaszát, olyannyira árnyalta a magyarságképet (a külföld előtt is) a tény, hogy szóvá tette a túlbuzgást. A pest-budai német nyelvű lap például Széchenyi mérsékelt, megfontolt reformpolitikáját állította szembe a Wesselényiével, akit a *heves* és *destruktív* párt vezéréként tüntetett föl (*Gemeinnützige Blätter* 1843. 62. sz., átvétel az *Allgemeine Zeitung*ból). A *Transsilvania* című lap 1843. 13. számának mellékletében pedig óda, a lapban ismertetés olvasható, amelyben Széchenyi akadémiai beszédéért köszöntik. A teljesség kedvéért megemlítem, hogy az utókor ítélete nem ennyire kedvező: Széchenyi akadémiai beszédét némileg túlzónak minősíti, és indokolatlannak érzi a támadást a magyar liberális ellenzék ellen Németh László, bár elismeri annak költőiségét, továbbá az új társadalmi szerep „költészet”-ét, amely nagyon is illik Széchenyihez.

Annyit elismerhetünk, hogy az indulat, amellyel Széchenyi a túlzók és név szerint Kossuth ellen fordult, talán valóban a megszokottnál hevesebb hangvételt eredményezett, csakhogy a nemzetföltés gerjesztette. Nem a szláv mozgalmakat vélte visszahatásnak, hanem attól a lehetőségtől tartott, hogy visszahatást fog kelteni a szükségesnél erőteljesebb hangnemen, az unió erőltetése a két protestáns egyház között, a szlovák vagy a horvát események kommentárja a magyar hírlapokban. Méltányos és taktikus viselkedést várt el a magyarság vezetőitől Széchenyi, és sokkal nagyobb súlyt vetett a tiszta fogalmak és a nem kevésbé tiszta gondolatok népszerűsítésére, meghonosítására, mint a gyors sikert sürgető hatósági intézkedésekre a nemzetiségi vidékek magyarosítása céljából. Széchenyi a civilizatio varázshatalmában reménykedett, amely minden népet arra készítet, hogy kifejtse tehetségét, mind közelebb kerüljön az emberiség eszméjéhez. S mint a magyarság állhatatos ébresztője, a lassú és megfontolt, körültekintő, és a gazdaság meg a kultúra területére egyaránt kiterjedő reformoktól várta nem egy nép, hanem valamennyi, Magyarországon honos nép haladását; Magyarország teljes jogú belépését az európai népek családjába. A kiművelt nyelv és nép ideája szorosan összefonódik az ő gondolataiban a fejlett Magyarország ábrándjával, amelyhez tartozni, amelynek polgárává válni valamennyi nép érdeke. Nem csak — bár nem is mellékesen — a gazdasági érdekelttség, hanem az eljutás az ideál-nép fokára lehet az a szoros kapocs, amely az egyérdekű, valaha békén egymás mellett élt népeket nemzetté, állammá fűzheti össze.

S ha nem alkotott is Széchenyi öntörvényű politikai rendszert, a nemzetiségi kérdésről határozott és egyértelmű álláspontot alakított ki. Ez részben válasz a magyar liberális ellenzék magatartására, részben a szláv törekvések ismeretében és a nemzetközi politika várható fordulataiban kaphat magyarázatot. Mindenképpen elmozdulás a nyelvi nacionalizmus sémáitól és jelszavaitól, és etikai hangsúlyaival, egyetemes távlatával a herderi „humanitás”-eszmét nemzeti gondolattal tudta ötvözni. S a figyelemre méltó szerb, szlovák és horvát visszhangot is magyarázza ez a tény. Az *Ilirske Narodne Novine*, a harcosan horvát politikai lap lelkesen ismerteti-komentálja Széchenyi

beszédét (1842. 48. szám), „amelyben többek között határozott kifejezésekkel ítéli el (ti. Széchenyi) a magyar nyelv erőszakos terjesztését, valamint az évek óta, az ország nem magyar ajkú lakosságával szemben tanúsított embertelen eljárást, amely kiváltképpen a szlávokat sújtja, egyszóval határozottan elítéli a szerencsétlen magyaromániát.” A horvát lap éles fogalmazása a zágrábi német lapból is visszaköszön (1842. 100. szám); majd a pest-budai német nyelvű lapból mindkét újság átveszi a hírt, miszerint a szlovák nemzeti mozgalom vezetői köszönőlevelet adtak át a „legnagyobb magyar”-nak. Az említett *Agramer Politische Zeitung* németül adja közre az akadémiai beszéd szövegét (1843. 11—15. szám), a szerkesztői bevezető Széchenyit Magyarország első patriótájaként méltatja; mi, horvátok meghatottan nyújtunk kezét neki, áldjuk nemes törekvését és humanizmusra valló érzésvilágát. A pesti szerb sajtó több ízben ír Széchenyiről, egy korábbi megyegyűlésen elhangzott szónoklatának kivonatolására a *Srbske Narodne Novini* 1841. 20. számában került sor, az akadémiai beszédről előbb rövid beszámolóban emlékeznek meg (1842. 91. szám), közlik a Széchenyi-ellenes támadások főbb pontjait (uo. 100. szám), majd kivonatos ismertetéssel tisztelegnek előtte, melyet méltatás kísért (1843. 8—9. szám, *Udv az igazságnak* címmel). A szlovákok köszönőlevelét — mint írtuk — Štúr röpirata közli a németül olvasó nyilvánossággal, figyelemre méltó módon a levélben magyarul idézik Kazinczy egy levélrészletét a „megtisztult nacionalizmus”-ról. A „közös hazá”-t emlegetik a szlovákok, amelynek Széchenyi államférfiúi bölcsessége és igazságszeretete ad fényt.

Sajnálatos, hogy az akadémiai beszéddel megindult párbeszéd főbb gondolatait az 1840-es évek számos történése elsodorta... Széchenyi nemzetiségpolitikájának tanulságai azonban máig élők.

JEGYZETEK

A Széchenyi-idézetek és -utalások lelőhelyei:

Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Szerk. és bev.: *Viszota Gyula*. Bp., 1927. I. r. (1841—1843); Széchenyi István és Waldstein János keleti utazása 1830-ban. *Szekfű Gyula* előszavával. Bp., é. n.; Gróf Széchenyi István külföldi útirajzai és följegyzései. Naplói nyomán összeáll.: *Zichy Antal*. Bp., 1890.; Széchenyi István: *Üdvleide*. Pest, 1843.; *Uő*: A Kelet népe. Szerk. és bev.: *Ferencki Zoltán*. Bp., 1927.; Széchenyi István: Naplói. I—IV. Szerk.: *Viszota Gyula*. Bp., 1925—1939.; *Uő*: Hunnia. Pest, 1858.; *Bártfai Szabó László* (összeáll.): Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808—1860. Bp., 1943.; Széchenyi István kiadatlan levele a nemzetiségi kérdésről. *Vasárnapi Újság* 1905., 861—862.

Egyéb források:

Daniel Rapant (szerk.): *Ilegálma mad'arizácia 1790—1840*. Turčianský Svätý Martin 1947.; *Uő* (szerk.): *Slovenský prestolný prosbopis z roku 1842*. Liptovský Svätý Mikuláš 1943.; *Kemény G. Gábor* (szerk.): *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Bp., 1961.; *Nizsalovszky Endre—Lukácsy Sándor* (s. a. r.): *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*. Bp., 1967.

Egykorú röpiratok, értékelések:

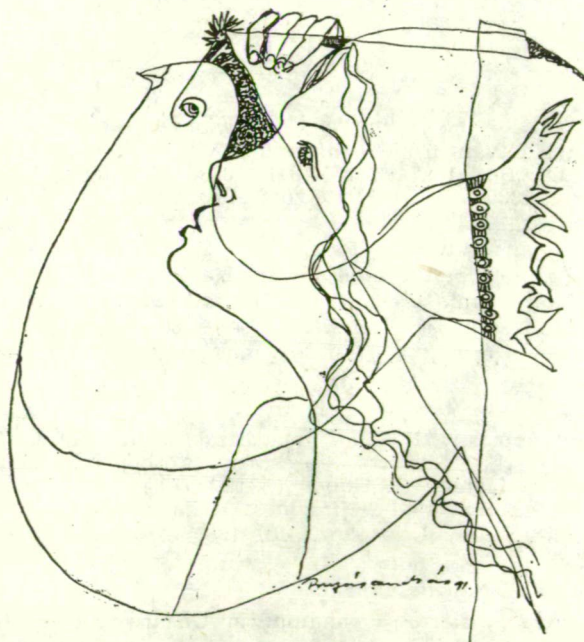
Thomas Világosváry: *Der Sprachkampf in Ungarn*. Agram 1841.; *Békesy Pál*, [Pavel Tomášik]: *A nyelvbéke Magyarországon*. Lőcse 1843. (idézt az akadémiai beszédből); *Melczér József*: *Szózat a szláv nyelv érdekében*. Besztercebánya [1842.] idézt A Kelet Népeből, de felrója Széchenyinek, hogy az „al- és felperes” vitájá-

ban nem tesz különbséget.; [L'udovit Štúr]: Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrige Uebergriffe de Magyaren. Vorgetragen von einem ungarischen Slaven. Leipzig 1843. A közölt köszönőlevél címzettje az eredeti röpiratban Mailáth János gróf, történész, fordító, hírlapíró, de a levél tartalma félreérthetetlenül Széchenyre vonatkozik, neki adták át 1843. III. 10-én. Ez a véleménye D. Rapantnak is.; Kemény Zsigmond: Széchenyi. In: Történelmi és irodalmi tanulmányok. I. Bp., 1907.; *Uő*: Még egy szó a forradalom után. Bp., 1903.

Horatius-idézetünk: Epistulae II/1.: „Durva legyőzőjén a legázolt Graecia győzött, / szép művészeteket plántálva a pór Latiumba...” (Bede Anna ford.) A vitában ez az idézet is különféle értelmezést kapott.

Egyéb szakirodalom:

Polzovics Iván: Széchenyi nemzetiségi politikája. Bp., 1942.; Sziklay László: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: Tanulmányok a cseh—szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. Bp., 1965., 134—177.; Fried István: Széchenyi és a szerb—magyar kapcsolatok kérdése a romantika korában. Filológiai Közöny 1967., 388—393.; Németh László: Széchenyi, Hitel, Széchenyi. In: Az én katedrám. Bp., 1969., 370—550. Bori Imre: Szerbia felfedezője. In: Irodalmak — kölcsönhatások. Újvidék 1971., 33—70.

BUZÁS ANDRÁS GRAFIKÁJA